

IRIS HANTVERK — *BORSTBINDERI, DESIGN OCH HÅLLBARHET*



CIA WEDIN TEXT
ANNA KERN FOTO

SCANDI EDITION

7	Förord
10	Handens avtryck – borstbinderi från 1800-tal till nutid
40	Mellan handen och ögat – att tänka nytt
64	I borstbinderiverkstaden – hantverket och materialen
100	Borstar – från bruksföremål till inredningsdetalj
124	Formgivningens betydelse – att utvecklas i en designkontext
154	Hållbarhet och skandinavisk stil – hantverk i en tid av förändring
173	Källförteckning
176	Tack



< I borstbinderiet dras borstar för hand i naturmaterial enligt gammal svensk tradition. Här binder Negassi Tekeleab en glasdiskborste i oljad björk och tagel.

FÖRORD

Iris Hantverk startade som »Arbetshemmet för blinda» i Stockholm 1870, med syfte att ge synskadade hantverkare möjlighet till egen försörjning. Sedan dess har man oavbrutet tillverkat bruksföremål enligt svensk tradition, i hållbara material och med hög verkshöjd. Utmärkande för verksamheten är ett starkt engagemang för *hållbarhet* genom alla led i produktionen. Samt ett socialt åtagande att skapa arbete för synskadade.

2022 skriver vi borstbinderiverkstadens historia utifrån ett design- och hållbarhetsperspektiv. Det känns helt självklart, relaterat till dagens ökande intresse för bruksföremål som håller länge, inte gör ett negativt avtryck på klimatet och går att återföra i en cirkulär ekonomi.

Hantverksmässig tillverkning i naturmaterial har alltid utgjort grunden för Iris Hantverk. Och redan från början fanns hos irisborstarna en unik *taktil* kvalitet, det vi kallar »handens avtryck». Det där »lilla extra» som gör att borsten ligger så fint i handen, och känns så självklar när du använder den.

Att borstar sedan hundratals år är ett av våra vanligaste bruksföremål märker du när du börjar titta efter borstar och upptäcker dem »överallt». Kanske använder du själv borstar när du bakar, diskar, lagar mat och städar? Eller sköter om dig själv, din trädgård och dina husdjur!

Borstbinderiet och borstbindaryrket har genom åren ställts inför en rad utmaningar. Vid sekelskiftet 1900 innebar industrialismen en nästan oöverbärlig konkurrens; massproduktion i maskiner, introducerandet av syntetiska material och nya sätt att distribuera påverkade den lilla

hantverksindustrin. Man fick svårt att möta det »slit-och-slängsamhälle» som växte fram. Många försök gjordes att effektivisera, modernisera, omdefiniera och omstrukturera verksamheten. Men Iris Hantverk var en del av synskaderörelsen, och en ideologisk klyfta uppstod där företagande ställdes mot intressepolitik. Vid slutet av 1900-talet hade flertalet jobb försvunnit och återväxten i hantverket var lika med noll. Den en gång så blomstrande verkstaden för synskadade hantverkare närmade sig nedläggning. Då började ord som »ekologisk» och »miljövänlig» att dyka upp i vårt sätt att reflektera kring hur vi konsumerar och producerar. Det skulle visa sig vara av största betydelse för borstbinderi-
verkstadens överlevnad.

De inledande åren av tjugohundratalet innebar en stark *comeback* för hantverk och naturmaterial. Nu hade Iris Hantverk möjlighet att konkurrera med sina produkter; man arbetade ju redan med kombinationen hantverk/naturmaterial. Och samarbetade med arkitekter, formgivare och industridesigners. I kollektionen fick de traditionella borstmodellerna sällskap med produkter skapade för dagens behov. Och sakta men säkert blev borstarna från den lilla verkstaden världskändisar!

Idag är Iris Hantverk en av ett fåtal kvarvarande industrier i Europa där blinda och synskadade tillverkar borstar i naturmaterial enligt gammal tradition. Av dessa är Iris Hantverk den största med sex blinda eller gravt synskadade

hantverkare som arbetar i deras verkstad i Enskede strax utanför Stockholm. De har även ett samarbete med en motsvarande verksamhet i Estland, och ger där arbete till ännu ett antal synskadade.

Hållbarhet har över tid gått från att vara ett koncept till att uttryckas i en process, där konsumenten är involverad och vill veta att produkten inte någonstans i tillblivelse, produktion, brukande eller återvinning gör skada på människa, djur och natur. Genom att konsekvent rikta produktionen mot för klimatet hänsynsfulla material och metoder, miljösmart distribution och initierad produktutveckling är borstbinderi-
verkstaden delaktig i formulerandet av en hållbar framtid.

Den här boken handlar om det uråldriga hantverket borstbinderi, i en design- och hållbarhetskontext som befinner sig i ständig granskning och utveckling. Du kommer att möta människorna och produkterna, och »röster» ur det förflutna likväl som samtida reflektioner kring design, hantverk och hållbarhet.

Välkommen!

Cia Wedin text

Anna Kern foto

Anna Larsson grafisk design

Stockholm i juni 2022



< *Tvaga i risrot* naturell och svenskt linsnöre miljöcertifierat enligt Svanen. Traditionell svensk modell, i produktion hos Iris Hantverk sedan sent 1800-tal.

åt oss titta tillbaka några hundra år, till en tid då de flesta hushåll, i Sverige och internationellt, tillverkade sina egna bruksföremål och redskap. Familj, släkt och lokala hantverkare skapade ändamålsenliga ting, som sköttes om och underhölls så att de kunde ärvas i generationer. Borstar var ett av de vanligaste bruksföremålen och en rad olika modeller användes till städning och underhåll, bakning och matlagning, skötsel av kläder och skor. Och för omvårdnad av både människor och djur.

Borstbinderi som hantverk och kunskap kom att utvecklas över tid, från de allra enklaste kvastar och tvagor till funktionellt formgivna redskap. Svenska naturmaterial var ett givet val när man skulle tillverka en borste. Trä av björk, bok, ek eller lönn användes till handtaget och tagel eller andra djurhår till borsthuvudet. Men borstbindaren arbetade även med importerad växtfiber, som bassine, kokos, risrot och tampico.

Äldre vardagliga bruksföremål har sällan en avsändare, möjligen finns initialer och ibland ett årtal. Formen är vanligen sprungen ur ett praktiskt behov men även i enklare föremål syns spåren av det vi kallar designprocessen: någon har valt att utforma borsten på ett visst sätt. Vi förnimmar detta i modell, materialval och kvaliteten i själva hantverket. Till skillnad mot slöjdade föremål har äldre borstar sällan ett kreativt undersökande uttryck. En diskborste »är en diskborste» och traditionella modeller tillverkades om och om igen, med lokala variationer. Exklusivare hantverk, som borstar med silverhandtag, dateras utifrån stämplarna och silversmeden kan ofta identifieras. Medan borstbindaren däremot förblir anonym. I Nordiska museets samlingar är de äldsta svenska borstarna från 1700-talet. En del av dessa historiska borstar ser i stort sett ut som idag. Det är de vi använder till att baka, damma, diska, laga mat, skura eller sopa golv, och sköta om oss själva. Andra modeller är

Alrik blev blind i båda ögonen p g a en olycka när han var cirka tio år gammal. Han var inskriven som »blind askultant» på Katarina Real, alltså som åhörare till undervisningen. Hans familj anställde även en privatlärare till stöd för sonen. Det poängteras ofta att Alrik Lundberg var »mycket bildad». När han blev engagerad i DBF blev det början på ett livslångt engagemang för synskadeorganisationer/föreningar och sakfrågor. Alrik Lundberg erhöll Illis Quorum 1914.

Alrik Lundberg,
blindfilantrop

Sekelskiftet 1900

Borstbindare blev det vanligaste yrket för blinda vuxna män. I varje hushåll användes borstar och även näringsliv och samhälle var beroende av funktionella, välgjorda borstar. För de blinda borstbindarna blev dock konkurrensen från fabriker och verkstäder med seende borstbindare påtaglig. Särskilt bekymmersamt blev det ute i landet, för enskilda borstbindare som jobbade hemifrån. Kring sekelskiftet 1900 började DBF planera för att hitta bättre avsättning för sina »kvalitativt överlägsna produkter». Man ville producera och sälja produkterna på ett mer effektivt sätt. Bland annat genom att samordna importen av fibermaterial. 1902 beslutade DBF att material för borstbinderi och korgmakeri skulle köpas in och säljas till synskadade hantverkare till inköpspris. Man går även samman med De Blindas Vål (DBV) i driften av DBV:s försäljningsbod på Jacobsgratan 15–17 i Stockholm. DBF stod för det operativa, levererade material till hantverkarna och köpte in färdiga produkter. DBV betalade hyra och lön till de butiksanställda. Butiken fanns kvar och drevs gemensamt ända till 1918 då DBF övertog hela ansvaret för butiksverksamheten och flyttade till större lokaler på Tegnérgratan 4. Innan dess hade det skett en rad viktiga ombildningar av verksamheten.

Alrik Lundberg valdes redan som mycket ung in i styrelsen för De Blindas Förening.



1903 1903 hände något viktigt för Iris Hantverks historia; då startade De Blindas Förening en egen borstbinderiverkstad samt inrättade en materialdepå på Timmermansgratan 46 på Södermalm i Stockholm. Ute i landet höjdes röster från enskilda borstbindare att en verkstad i föreningens regi, placerad i huvudstaden, skulle innebära ytterligare konkurrens. Men från styrelsen anfördes tydligt att en egen verkstad var avsedd att komplettera, inte konkurrera med de produkter medlemmar ute i landet producerade.



Majorsgatan i Stockholm blev ett centrum för blindverksamhet. Arbetshemmet för blinda överlät sin verkstad till DBF. 1912 hade föreningen ett sjuttiototal hantverkare anställda.

till den nya logotypen fick jag från den runda borsten med knopp, som funnits med i produktionen sedan 1800-talet. Jag reducerade formen tills den blev en stiliserad borste, sedd uppifrån. Att den blev så pass stiliserad berodde på att loggan skulle kunna brännas in på ett träskaft eller tryckas i olika mindre format. Den måste därför ha ett distinkt, robust uttryck. En röd färg fanns redan i företaget och passade utmärkt i ett modernare sammanhang. (Logotypen modifierades 2012, dock ej av Malmströmer. Idag är logotypen svart, red.anm.)

Projektgruppen medverkade på Formexmässan med trycksaker, montermodul av Magnus Ståhl (med bygghjälp av Pelle Reinius), en textil kollektion av Lena Rahoult och en serie borstar av Pelle Reinius och Magnus Ståhl.

– Vår designförnyelse för SRF Hantverk vann pris på Formex och tilldelades även Utmärkt Svensk Form. Det var tillfredsställande att se hur positivt vårt och företagets engagemang för hantverk, naturmaterial och tradition togs emot. Någon sa att beställningarna ökade med 30 procent på den mässan. Det låter inte helt orimligt med tanke på det stora intresse vi möttes av. Vi var tidiga med att kombinera traditionellt hantverk i naturmaterial med modern design, säger Anders Malmströmer.



Designförnyelsen av SRF Hantverk genom Anders Malmströmer, Lena Rahoult, Pelle Reinius och Magnus Ståhl tilldelades »Utmärkt Svensk Form 1996».

Den runda borsten med knopp har tillverkats sedan slutet av 1800-talet. Från vänster: *Badborste* i oljad lönn och tagel, *Bunkborste* i oljad lönn och unionblandning, *Bunkborste* i oljad lönn och tampico, *Diskborste* i oljad björk och tagel, *Rotfruktsborste* i oljad lönn och unionblandning.

Från städbolag till designföretag

Trots framgångarna på designsidan var det fortsatt svårt för SRF Hantverk att veta var identiteten låg, och att utveckla borstbinderiet i Stockholm. 1996 gjorde konsulten Rolf Johansson Marknadsföring en genomlysning av konkurrensläget från andra borstillverkare, marknaden, prissättning o s v. En av de viktigaste insikterna i Johanssons rapport är att det är dags att *byta tanke-sätt*. Han poängterar att SRF Hantverk både internt och externt fortfarande ses som en »borstfabrik och leverantör av städmaterial». Men, för att konkurrera i det segmentet är lågt pris avgörande. Rapporten lyfter vad verksamheten är bra på – fint hantverk och »vackra produkter». Och fastslår att SRF Hantverk inte är en »borstfabrik» utan snarare bör ses som en »presentfabrik», och produkterna som »svenskt hantverk». Detta synsätt öppnar upp möjligheten för nya marknader och kanaler. De viktigaste kunderna ska inte längre vara fackhandel såsom bygghandel, färghandel och professionella städfirmor, utan snarare »presentbutiker, hotell och souvenirbutiker». Här nämns även »miljöbutiker» som säljer »kravmärkt och ekologiskt». Genomgående fastslås vikten av att differentiera sig i design och justera prisnivån uppåt, för att





< Färdigdragna rotfruktsborstar på väg till enheten i Narva för klippning, kvalitetskontroll, paketering och distribution.

Brittiska John Lewis med 60 varuhus blev inom kort en viktig kund.

– De hade en fond som inköparen hade anmält oss till utan vår vetskap, berättar Richard Sparrenhök. Vi tilldelades pris som »ett företag som tänker på de anställda», och fick motsvarande en årslön för att kunna återanställa ytterligare en borstbindare som sagts upp av tidigare ägare! Det var väldigt fint.

Sedan 2012 har Iris Hantverk ökat sin omsättning från 16 miljoner till dryga 43 miljoner. Den största förändringen har skett inom grossförsäljningen, och man har idag närmare 1 100 återförsäljare i ett fyrtiotal länder. Internationellt märks ett ökande intresse för skandinaviska producenter och produkter, där design och hållbarhet spelar en viktig roll. Men Iris Hantverk är trots allt en liten industri och möjligheten att expandera är begränsad.

– Det finns helt enkelt inte plats att inrätta fler arbetsstationer i borstbinderiverkstaden. Vi kör redan med full kapacitet, med alla hantverkare vi har. När kontraktet för verkstaden i Enskede löper ut 2025 (det gamla industriområdet planeras, som så många andra gamla industriområden i stadens närområde, att omvandlas till bostäder) hoppas vi kunna flytta till en större och mer anpassningsbar lokal. Och utbilda och anställa fler borstbindare. Att växa organiskt är av stor vikt för oss.

Idag arbetar sex gravt synskadade eller blinda hantverkare i Iris Hantverks borstbinderiverkstad i Enskede, där de drar borstar för hand i gedigna naturmaterial, enligt gammal tradition. Hantverket är i stort sett detsamma som 1870 när verksamheten startade. Borstbinderiyrket däremot har helt andra förutsättningar. I det moderna borstbinderiet är hantverkaren del i en ständigt föränderlig design- och hållbarhetskontext där traditionen lever vidare med samtida förtecken.



< Borstbindare Negassi Tekeleab kontrollerar en färdigdragen dammborste i oljad bok och gethår. Han häcklar (kammar) den för att rensa bort lös fiber. Därefter går borsten vidare till nästa hantverkare för klippning.

Negassi Tekeleab har arbetat som borstbindare hos Iris Hantverk sedan 2004. Han lärde sig grunderna i borstbinderi av Gunnar Lindén som under många år demonstrerade borstbinderi hos Tom Tits Experiment i Södertälje. Lindén hörde av sig till Iris Hantverks dåvarande vd Friedrike Roedenbeck, för att berätta om Negassi Tekeleab och hans intresse och talang för borstbinderi. Det ledde till en lärlingsutbildning hos Iris Hantverk, under mästaren Åke Falk. Efter åtta år hos Iris Hantverk blev Tekeleab varslad, företaget skulle säljas och »sist in ... först ut». Så borstbindaren blev cykelreparatör, tills de nya ägarna ringde och meddelade att de ville återanställa honom. Med sin erfarenhet och stora intresse för borstar är Negassi Tekeleab idag en omistlig del i borstbinderiets och hantverkets överlevnad.

– Det har blivit en livsstil, säger Negassi Tekeleab. Jag tänker mycket på borstar, engagerar mig i produktutvecklingen och tar varje tillfälle i akt att berätta om hantverket. Jag drömmer till och med om borstbinderi!

Omgivningens reaktioner när de hör att Tekeleab är borstbindare är alltid positiv, och intresset är stort när han deltar i olika *events* och binder borstar på plats med en portabel bindelmaskin. Eller i vänskapskretsen där borstar är ett ständigt aktuellt samtalsämne.

– Människor blir nyfikna, dels för att de inte känner till hantverket, men också för att de fascineras av att jag som är blind kan tillverka borstar med mina händer. Jag berättar för familj, kusiner, vänner ... säger till dem: det här är ett gammalt svenskt blindyrke, ett traditionellt svenskt hantverk som passar bra för blinda. Men det händer att kompisar inte tror på mig, de tror borstarna är tillverkade i en maskin! Då brukar jag hämta fram material och visa tekniken, visa hur jag arbetar med nålen, tråden och borstmaterialet.

Ordlista för borstbindare:

Avbitartång	Kniv
Avslutningsnål	Knävel
Bindel (materialknippe)	Kombinationstång
Bindelmaskin	Magasin
Borstbindare	Materialbåge
Borstbinderi	Materialinställare (främre/bakre)
Borsthuvud	Metallfil
Borstämne (träämne med borrade hål, färdigt för dragning)	Måttband
Båge	Nål (en slags virknål vars tjocklek väljs utifrån hålens storlek)
Djup (på ingångshål)	Näbb
Dra (att dra en borste är fackspråk för att binda en borste)	Pedal
Dragbana (den ordning hål-för-hål som borstbindaren monterar bindlarna i)	Pedalstång
Dragnål	Polygrip
Dragring (ring som borstbindaren har runt fingret och som tråden fästs i)	Rullhållare
Fastnyckel	Sax
Garnbroms	Saxmått
Hammare	Skiftnyckel
Hjälpkärning	Skränk
Hovtång	Spårskruvmejsel
Hålbild (det mönster som utgörs av hålen i träämnet)	Stansad (en icke handdragen borste där en maskin har stiftat fast fibermaterialet)
Hålstorlek	Stjärnskruvmejsel
Insexnyckel	Strågaffel (främre/bakre)
	Stötdämpare (främre/bakre)
	Tumstock
	Träämne (den trädel vari hålen för borstmaterialet borras)

Hur går utbildningen till?

En borstbindarlärling utbildas i hantverket av en yrkesverksam mästare, med lång erfarenhet i yrket. »Mästare» är en gammal titel från den tid när borstbinderi var en del av skråväsendet. Numera används ofta »mentor» synonymt med »mästare». Lärlingen kommer vanligen i kontakt med Iris Hantverk via arbetsförmedlingen eller något rekryteringsföretag som arbetar med att hjälpa personer med nedsatt synförmåga till en lämplig anställning. Lärlingen antas för provanställning i borstbinderiverkstaden.

Under lärlingsperioden lär sig eleven grundläggande teknik med målet att efter egen förmåga och i bra tempo kunna dra 5–6 olika borstar ur kollektionen. Parallellt går lärlingen en teoretisk utbildning, anpassad för personer med synnedsättning.

Efter lärlingstiden fortsätter borstbindaren utveckla sin kunskap och teknik, för att efter cirka 6–8 månader ingå i ordinarie produktion. Vilket innebär att borstbindaren kan tillverka samtliga borstmodeller, med utmärkt resultat.

Hur läromästaren instruerar lärlingen beror på om personerna saknar synförmåga helt eller har viss syn.För Arash Pakaghideh, som helt saknar synförmåga, gick det till så här: Mästaren Åke Falk (borstbindare hos Iris Hantverk i 30 år, innan han 2018 gick i pension) höll sina händer på Arash Pakaghidehs händer, och följde med i rörelserna samtidigt som han instruerade talmässigt. Falk, som helt saknar synförmåga, övade med Pakaghideh i borstbinderiverkstaden tre gånger i veckan, fyra timmar per tillfälle. Träningen utökades gradvis under 14 veckor.

Arash Pakaghideh fick först prova att dra borstens dragbana med nålen, för att på så sätt lära sig borstens hålbild.

– Det var svårt i början då man måste börja i exakt rätt hål, berättar Arash Pakaghideh. Ett sätt att lära sig hålbilden är att placera tandpetare i hålen i den ordning de ska dras.

När dragbanan, d v s ordningen, »sitter» kan borstbindaren använda sin fingertopp för att räkna fram till rätt hål där nålen ska föras in, och bindeln monteras. En bindel är ett materialknippe som matas ut via en mekanisk trampmaskin. Efter att Arash

Bindeln placeras i det kil-
formade hålet, och fastnar
när borstbindaren drar åt
tråden genom att föra
ut borsten med en mjukt
svepande handrörelse.



Vid sista hålet går borst-
bindaren tillbaka ett steg
till föregående hål så
tråden blir dubbelt dragen
mellan de två sista hålen,
detta för att borsten ska
vara extra förstärkt och
säkrad i slutet.



ha, och vad man vet eller tror sig veta är bra eller dåligt för miljön. Diskborsten blev som inredningsdetalj en markör för hållbarhet. Någonstans där ställde Sara Edhäll frågan: »Varför ska man köpa en diskborste i naturmaterial när det går att köpa en mycket billigare i plast?»

Svaret är att vi inte längre kan låtsas att icke återvinningsbara diskborstar i för miljön farliga material inte spelar roll: Enorma mängder diskborstar i plast förbrukas och slängs varje år, för att sedan brännas eller deponeras i sopberg. Eller så hamnar diskborsten i naturen där den sakta bryts ned alltmedan den läcker mikroplast ...

Den som börjar använda en irisborste återkommer gärna och köper en till. Men inte särskilt ofta, det ligger ju i sakens natur när borsten håller länge!

– Det vi försöker förmedla är att vi är och alltid har varit motsatsen till »slit-och-släng». Att vår diskborste räcker i flera år och bordsborsten ett helt liv, säger Sara Edhäll.

I Iris Hantverks kollektion finns förutom borstar det man kallar »egna kringprodukter».

– Det är bruksföremål vi producerar själva, tex badrums-matta, knoppbräda och torkställ i björk. Träprodukter ska vara väl formgivna, funktionella med lång livslängd och enkla att montera isär när de någon gång i framtiden ska återvinnas. Till textilier använder vi främst lin men även bomull. Lin är en fiber som



Bordsborstset i oljad bok och tagel. Av Lovisa Wattman (2003).

»Varför ska man köpa en diskborste i naturmaterial när det går att köpa en mycket billigare i plast?»

Sara Edhäll

kan produceras miljövänligt, den är hållfast och besitter en rad goda egenskaper, tex att den torkar snabbt och står emot bakterietillväxt. Förutom i handdukar använder vi lin till brödpåse och tandborstfodral av Karin Kloth, som ett alternativ till motsvarande produkter i plast. Bomull är idag en kontroversiell fiber eftersom den vid odling och tillverkning förbrukar stora mängder vatten och energi. I konventionell odling används även kemikalier. Men bomullsfiber kan återföras i ett cirkulärt kretslopp. Vi väver därför vår klassiska skurduk i återvunnen bomull, vilket minskar miljöbelastningen. Ekologiskt odlad bomull är ett alternativ när återvunnen fiber inte finns att tillgå.

En produkt som Iris Hantverk är särskilt glada över är den snyggt skurna och effektiva kökssvampen i naturell *loofah*.

– Den odlas ekologiskt och småskaligt i Spanien. Ingen besprutning används och bevattning sker med naturligt regnvatten och termalvatten. Vattnet återanvänds på gården. Efter skörd skärs den till rätt format av en lokal tillverkare med erfarenhet av design och hantverk. De syr även fast upphängningsbandet i lin. Loofahsvampen är ett exempel på en naturlig produkt som kan ersätta köks- eller skrubbsvampen i plast. Den håller i upp till ett halvår, beroende på hur ofta och hur hårt den används. När den är förbrukad klipper man loss bandet och lägger den i komposten!



BROKVAST

Den traditionella brokvasten i björk och bassine är användbar till att sopa löv och smuts vid ytterdörren eller snö från dina skor. Med sitt korta skaft och behändiga format är kvasten funktionell att använda även för barn. Modellen är traditionell från sent 1800-tal.

Bassinefibern är stark och vattenresistent. Formatet 74 x 20 x 3,2 cm gör kvasten lätthanterlig. Naturell björk tål både fukt och kyla.

Efter användning: Rensa smuts och löv från fibern genom att »kamma» borsten med fingrarna. Fibern rengörs med varmt vatten och såpa. Skölj noga, skaka av överflödigt vatten och låt kvasten torka hängande, eller stående med fibern nedåt. Skaftet skuras med linoljebaserad såpa och kallt vatten. Kallt eftersom linoljesåpa i kombination med varmt vatten kan efterlämna en grå hinna.

< *Brokvast, Utomhussop, Skoskrapa och Torkmatta* från Iris Hantverk. I rummet syns, förutom katten Odde, stolar *Österlen* av Inga Sempé för Gärsnäs och *Wishbone Chair* av Hans J Wegner för Carl Hansen & Søn, ljusstakar *Lucia* av Thomas Sandell för Asplund och golvarmatur *PJ* av Box Arkitekter för Örsjö.



< *Brödpensel och Degskrapa* av Lovisa Wattman i oljad björk, livsmedelsgodkänt rostfritt stål och tagel. *Platt bordsborste* i oljad lönn och tagel, handstickad *Grytlapp* i bomull och lin, båda av Margot Barolo.

I början av 2000-talet började Iris Hantverk samarbeta med industridesigners med målsättningen att skapa en identitet riktad mot design och hantverk, åtskild från slöjdens mer traditionella formspråk. De flesta av borstmodellerna från 1870 och framåt var redan utpräglad skandinaviska i sitt uttryck men kollektionen behövde kompletteras med design för det samtida hemmet. Tove Adman, Margot Barolo, Anna Doll, Hans Edblad, Ulrika Mårtensson och Lovisa Wattman är några av de skickliga svenska formgivare som engagerades vid förnyelsen och vars produkter blivit klassiker hos Iris Hantverk.

– Det har funnits en långsiktighet i detta arbete, en vilja att skapa bruksföremål som kan ingå i vår kollektion under lång tid, berättar Sara Edhäll. Design, material och funktion hänger samman i idén om att omge sig med saker man har glädje av och behov för, att lägga till vartefter och sällan byta ut.

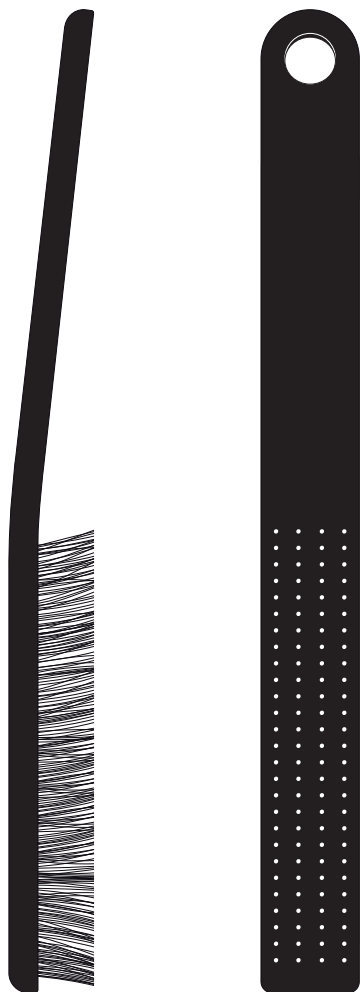
Bruksföremålet är historiskt en bärare av traditionella modeller, material och metoder. Att införa ett designperspektiv som utvecklar och stödjer traditionen är en process i sig.

Friedrike Roedenbeck var vd för Iris Hantverk 2000–2011, och minns hur omvälvande det var att införa industriformgivarens kunskap i produktionen.

– Vissa typer av företag måste man fundera på: måste verkligen allting bli större och mera eller annorlunda? Jag tror att för den lilla hantverksindustrin gäller det att hålla i de värden man redan har. Att ha med sig sin historia samtidigt som man rör sig framåt och utvecklar verksamheten.

För Iris Hantverk handlade det främst om att lära sig identifiera dessa värden, analysera och tydliggöra dem. Och förstå hur man skapar nya.

Det är där industriformgivaren kommer in i bilden. Och design



Klädborste i oljad björk och tagel. Av Lovisa Wattman (2011). Skiss.

CW: Kan du ge exempel på någon produkt som är representativ för ditt arbete för Iris Hantverk? Och vad du vill åstadkomma i formgivningen?

LW: Jag tänker på ett par produkter som har det gemensamt att formen tillkommit utifrån funktionen. Den skaftlösa badborsten, med stor yta att borsta med, är skön att hålla i och har ett upphängningshål som ger karaktär till formen. Tråden på ovansidan visar hur borsten är bunden och är en del av dess uttryck. Badborsten tillverkas i naturmaterial.

Galge i papp. Av Lovisa Wattman (2011). Skiss.



LW: Klädborsten är funktionell med samtida uttryck. Kravet på en klädborste är främst en (lagom) tät yta, som tar med sig damm, fibrer och smuts från textilier. På min borste är fibern relativt kortklippt och tät, för att ge det resultatet. Ytan är mer långsträckt än bred, och får extra räckvidd genom att den är försedd med ett skaft. Formen har en lätt vinkel för att bidra till att nå runt om till rygg och baksida. Höjden på den vinkeln är samma som fibern, så formen som helhet har inte extra höjd. Till klädborsten ritade jag en galge i papp, den är dubbelvikt och bildar en »ficka», att lägga klädborsten i.



< *Dammborste* i oljad bok och gethår naturell eller grå. Traditionell svensk modell från sent 1800-tal, uppdaterad av Lovisa Wattman (2002).

För att förstå den design- och hållbarhetskontext som irisborstarna verkar inom kan en kort presentation av den skandinaviska stilen vara användbar. Vad menas egentligen med »skandinavisk design» eller »skandinavisk stil»? Design som begrepp rör främst produkter och deras tillblivelse, medan stilbegreppet är mer omfattande och inbegriper designyttringar inom en rad olika områden, från bruksföremål och möbler till mat, mode och teknik. Vanligen är det producenter och formgivare i Danmark, Finland, Island, Norge och Sverige som arbetar med ett skandinaviskt uttryck, men stilen är idag internationell.

Några kriterier som används internationellt för att definiera ett skandinaviskt uttryck är:

Environmental friendly production (miljövänlig produktion)

Lack of ornament (frånvaro av ornament)

Longevity (lång livslängd)

Natural materials (naturmaterial)

Simplicity (enkelhet)

Transparency (transparens)

Hur känner du igen »skandinavisk stil»? Svaret är ofta »avskalat, blont och naturmaterial». Vi tänker på formgivare som Alvar Aalto, Bruno Mathsson eller de ikoniska danskarna, exempelvis Arne Jacobsen och Hans J Wegner, som från modernismen och framåt satte skandinavisk design på kartan. Men dagens skandinaviska look är mer konceptuell och genreöverskridande (arkitektur/

design, möbler/teknik, bruksföremål/mode, inredning/mat och så vidare i otaliga variationer). Och mångkulturellt influerad. Formgivarna och designen har tagit plats i en internationell gemenskap, en *design community*, samtidigt som vissa grundläggande drag lever vidare i produkterna och i produktionen.

I Sverige och övriga nordiska länder finns historiskt en stark samhörighet med och känsla för olika värden i naturen vilket utgör grunden för både formgivning och produktion. Producenter av skandinavisk design framhåller gärna att produkten ingenstans i tillblivelse, produktion, brukande och återvinning orsakar skada på människa, djur och natur. Detta holistiska perspektiv står sig väl inför dagens klimatutmaning.

»I Sverige och övriga nordiska länder finns historiskt en stark samhörighet med och känsla för olika värden i naturen vilket utgör grunden för både formgivning och produktion.»

Ett kök i skandinavisk stil med öppen förvaring i björkplywood ytbehandlad med linoljevax, lent slipat betonggolv, spiskåpa i plyfa (formplywood) och vackert ljusinsläpp.

Matta Mini Flag av Thomas Sandell för Asplund, *Wishbone Chair* (även känd som »Y-stolen») av Hans J Wegner för Carl Hansen & Søn, bord och stol *Österlen* av Inga Sempé för Gärsnäs.

Drejad keramik av Calle Forsberg, bruksföremål i design av bl a Piero Lissoni för Alessi, Björn Dahlström respektive Kaj Franck för littala, Jasper Morrison respektive Ronan och Erwan Bouroullec för Vitra.

Borstar, skärbräddor, *Sopset Komplet*, textil, träförvaring med mera från Iris Hantverk.

Huset är beläget strax utanför Stockholm och ritat av arkitekt Buster Delin (2014).



Hållbarhet i en tid av förändring

Dagens hantverksindustri befinner sig i en tid av snabb förändring. För Iris Hantverk innebär det bl a att förhålla sig till utvecklingen i Sverige och globalt mot cirkulär ekonomi och transparens. Verksamheten som helhet är tydligt riktad mot hållbarhetsmålen enligt Agenda 2030. Detta slags företagande, som *identifierar, problematiserar* och *undersöker* olika aspekter av hållbarhet, innebär stora utmaningar men också möjligheter.

I sin miljöpolicy ställer företaget krav på sig själva, exempelvis att man ska »bedriva affärsverksamhet så att möjligheter och risker beaktas utifrån ett miljöperspektiv», ha ett »nära samspel med kunder och övriga intressenter i miljöfrågor», sträva efter att »minska och förebygga föroreningar i alla delar av verksamheten» och »bedriva ett miljöarbete som leder till ständiga förbättringar».

Iris Hantverk har identifierat fyra områden där man genom ett aktivt miljöarbete kan göra skillnad:

Designprocessen – här tar man stöd av Ellen MacArthur Foundations systemprinciper för att reducera behov av materiella resurser före, under och efter användning. Det innebär exempelvis att behålla produkter och material i bruk, designa ut avfall, svinn och föroreningar och regenerera naturliga system. Men också att utveckla egna designstrategier för den lilla hantverksindustrin i allmänhet, och borstbinderiverkstaden i synnerhet.

Inköp/tillverkning – vid alla inköp och upphandlingar av produkter/material och system vägs miljö in som en parameter. Förbrukningsvaror som inköps ska vara certifierade/märkta med etablerade miljömärkningar.

Leverantörer – att följa upp hur frakter påverkar klimatet och även verka för att minska leverantörernas miljöpåverkan är en viktig del av miljöarbetet.

– Tillsammans med vår största speditör samlar vi in och analyserar hur mycket CO₂ utsläpp våra frakter genererar, säger Sara Edhäll. Vi utvecklar logistiken för att kunna samleverera. Exempelvis skicka 2–3 pallar med produkter varannan eller var tredje vecka istället för löpande.

Produkter/förpackningar – alla produkter och förpackningar som levereras till Iris Hantverk ska uppfylla gällande lagar både i ursprungsland och i Sverige. Samt ett antal riktlinjer gällande energi, kemikalier, resor, återvinning med mera. Ett system för kontroll och översyn av material används för de egna produkterna. Men också för externa material.

– En del i vårt miljöarbete har varit att ta bort eller minska användningen av plast i förpackningsmaterial. Att produkterna kommer fram hela är viktigt. Därför används krympfilm i vissa grossförpackningar. Genom att byta kvalitet från en film på 19 m till en högkvalitativ på 15 m kunde vi minska plastförbrukningen med 20 procent. Vid förpackning av ömtåliga produkter har wellpapp och kraftpapper ersatt konventionell bubbelplast.

Iris hantverk har utvecklats positivt genom implementeringen av design i sin verksamhet. Intresset för hantverksmässiga bruksföremål i naturmaterial och skandinavisk stil har blivit en möjlighet att förhålla sig konstruktivt till produktion och konsumtion i vidare bemärkelse. Härigenom har man kunnat identifiera och tydliggöra vilka slags värden som riskerar att försvinna i vår samtid, och vilka värden man vill och kan värna genom ett lyhört hållbarhetsarbete.

Att bidra till minskad miljöpåverkan ligger i allas vårt intresse. Människa, djur och natur är beroende av fungerande och friska ekosystem. Genom att vara reflekterande i synen på design kan Iris Hantverk arbeta konstruktivt i en design- och hållbarhetskontext. Hållbarhet har gått från att vara ett koncept till att uttryckas i en ständigt föränderlig process. Nya hållbara värden skapas för borstbinderiet. Verkstaden blir en del av hållbarhetsarbetet. Och hantverkets position stärks inför framtiden.

Iris Hantverk – borstbinderi, design och hållbarhet handlar om det uråldriga hantverket *borstbinderi* i en samtida *design- och hållbarhetskontext*. Du möter hantverkarna, formgivarna och »irisborstarna». Men även »röster» ur det förflutna och reflektioner kring skandinavisk stil och dagens klimatutmaning.

Borstbinderiet, som startade 1870 i Stockholm, är idag en av ett fåtal industrier i Europa där blinda och synskadade tillverkar borstar i naturmaterial enligt gammal tradition. Man arbetar även konsekvent med för klimatet hänsynsfulla metoder, miljösmart distribution och initierad produktutveckling.

I det moderna borstbinderiet lever traditionen vidare med samtida förtecken!



»Det har blivit en livsstil. Jag tänker mycket på borstar, engagerar mig i produktutvecklingen och tar varje tillfälle i akt att berätta om hantverket. Jag drömmer till och med om borstbinderi!»

Negassi Tekeleab, borstbindare